

Jack Goudstikker

Processuele obstakels bij restitutie

Teruggave van kunstbezit dat in WO II werd geroofd

prof. mr. H.C.F. Schoordijk
emeritus-hoogleraar (Anglo-Amerikaans)
privaatrecht

Als de Goudstikkerzaak niet zo immens triest was, zou ze moeten worden uitgevonden. Het rapport Adviescommissie van de Restitutiecommissie bevat feiten zonder conclusies, die worden overgelaten aan de Restitutiecommissie die daarop haar beleid moet vormen.¹ Maar zijn er genoeg feiten boven tafel gekomen? Zo houdt de ‘ontvijanding’ van Miedl (1952), die zich vanaf 1940 ‘ontfermde’ over de collectie, voor mij nog steeds een raadsel in. En zo deed de raadsman van de erven Goudstikker tussen 1945 en 1952 geen enkel onderzoek naar de draagwijdte van het Londense besluit A 6: ‘Ieder rechtsverkeer met de vijand is nietig’².

HINDERLIJK

Het Nederlands Beheersinstituut (NBI) was op grond van de herstelwetgeving niet

Pogingen om geroofd kunstbezit gerestitueerd te krijgen, zijn kansrijker geworden. Zo wordt de Goudstikkercollectie grotendeels terugggegeven. Zijn processen hierover voor de gewone rechter kansloos? Emeritus-hoogleraar Schoordijk gaat in op vragen als de vrijwilligheid van het afstand doen, het houderschap of bezitterschap van de Staat en de bevoegdheden van de organen die zich met beheer en teruggave van het kunstbezit bezighouden. ‘Een beroep op onbevoegdheid van de gewone rechter door de Staat, is misbruik van procesrecht.’ En: ‘Waarschijnlijk sporen de rechtsopvattingen van het normale rechtsverkeer niet met die van de staatssecretaris en soms ook niet met die van de Restitutiecommissie.’

bevoegd de collectie Goudstikker in beheer te nemen. Zijn bevoegdheden werden eerst in het besluit E.133 van 22 oktober 1944 (Besluit vijandelijk vermogen) geregeld. Art. 10 van E.133 bepaalt: ‘Vermogen van een vijandelijke staat of van een vijandelijk onderdaan, hetwelk ingevolge het bepaalde bij art. 10 aan de Staat in eigendom is overgegaan [cursivering van H.C.F.S.] wordt ten behoeve van de Staat beheerd door het Beheersinstituut.’ Dit veronderstelt dat vooraf moet komen vast te staan dat van vijandelijk vermogen sprake is. Maar wat is dat?

Volgens het besluit A 6 van 1940 was ieder rechtsverkeer met de vijand nietig, zodat er geen eigendom van een Nederlander op een Duitser kon overgaan. Het denken in wel- en niet-vijandelijk vermogen vond de Londense wetgever reeds in 1940 hinderlijk. De mi-

nister nam kort na het uitvaardigen van het besluit A 6 de uitvoeringsbeslissing dat door Nederlanders aan Duitsers in strijd met A 6 verkochte goederen – die dus Nederlands bezit gebleven waren – als vijandelijk vermogen konden worden beschouwd. Dat was goed voor de Nederlandse economie!³ Zo kon het NBI zich beroepen op de voor hem gunstige bewijsregels die tot 1992 voortvloeiden uit artikel 2014 BW. Omdat er sprake is van een ministerieel uitvoeringsbesluit,⁴ is toetsing aan de grondwet mogelijk, evenals een gang naar het EHRM. Er is hier sprake van een onrechtmatige onteigening zonder schade-loosstelling overeenkomstig de wet.

REDELIJKHEID VAN VERJARING

Kunnen zoveel jaren na de oorlog gedeposeerde burgers (joden) met succes hun bezit

1 De Restitutiecommissie (Instellingsbesluit 16 november 2001) heeft tot taak overeenkomstig het regeringsbeleid verzoeken tot restitutie te beoordelen. De commissie voert beleid. Prealabel is uiteraard de vraag, hoe had restitutie rechtens dienen te geschieden? Daarbij zijn echter beleidsbeslissingen veelal noodzakelijk. Men denke aan de bewijslast die afwijkend van normale regels door de restitutiecommissie ten gunste van gedeposeerden bepaald kan worden. Ondanks het feit dat beleid gevoerd wordt, noemt de huidige

staatssecretaris haar besluiten privaatrechtelijk van aard. Dit staat ter discussie in een beroepsprocedure bij de bestuursrechter in Amsterdam. Binnenkort kan hierin een vonnis verwacht worden.

2 Dit besluit speelde een belangrijke rol in het arrest van de Hoge Raad van 5 mei 1950 (NJ 1951, no. 1 Damhoff/Staat). Veegens annoteerde het arrest, maar trok daar vervolgens als landsadvocaat geen conclusies uit. Ik deed hiervan verslag in het NJB van 31 maart 2006, p. 743.

3 Meijers wijst in NJB 1946, p. 262, op het feit dat nu het beheersinstituut zowel het vermogen beheerde van Duitsers, landverraders als joden, er alleen maar verwarring zou kunnen ontstaan. Zie ook Veraart, p. 165.

4 Ook uit de bijdrage van W.G. Belinfante, ‘Rechtsverkeer in oorlogstijd’, Londen 1945 in de monografie *Nederlands recht in oorlogstijd*, hoe gedetailleerd ook, wordt het nummer van dit besluit – als dat bestaat – niet vermeld.

De Staat kan zich niet door onrechtmatige interpretatie van een besluit tot bezitter verheffen

opvorderen? Is hun vordering niet verjaard? Om deze vragen te beantwoorden moeten wij onderzoeken of de Staat bezitter dan wel houder is; dit is van belang in verband met verjaringstermijnen, die voor bezitters anders zijn dan die voor houders.

Zelfs in geval van bezit kan de vraag gesteld worden of verjaringstermijnen bij rechtsherstel wel beslissend kunnen zijn. Tweeërlei cultuuromslag dient zich in dit verband aan. Redelijkheid en billijkheid gaan sinds 1957 (Baris/Riezenkamp, NJ 1958, 67), maar eigenlijk vooral na 1970 een grote rol spelen. De letter van de wet vormt steeds minder de maatstaf. Rechtsregels worden sindsdien steeds meer op hun redelijkheid befragt. Liggen gevallen atypisch, dan wordt onder de benaming 'derogerende werking van de goede trouw' een regel opzij gezet, dat wil zeggen zo uitgelegd dat zij maatschappelijke zin heeft.

Deze tendens diende zich lange tijd niet aan waar het de verjaring betreft. Sterker, literatuur met vragen over de aanvaardbaarheid van verjaring, was in Nederland lange tijd schaars. Ook dit begint te veranderen, mede omdat in het licht van artikel 1 EVRM verjaring niet altijd vanzelf spreekt.

STAAT: HOUDER OF BEZITTER

Door het Militair Gezag werden op grond van 'the interallied declaration against acts of

dispossession (1943)', met behulp van Amerikaanse conservatoren die in uniform achter de strijdende troepen aangingen, schilderijen uit Duitsland naar Nederland teruggevoerd. Het Militair Gezag droeg ze uiteindelijk over aan het beheersinstituut. Alle uit Duitsland teruggevoerde kunst werd in 1945/1946 in het Rijksmuseum tentoongesteld.

De gerecupereerde kunst werd toevertrouwd aan de nieuwe stichting Nederlands Kunstbezit. Aan alle belanghebbenden werd de dubbelzinnige vraag gesteld: 'uit het bezit verdwenen: vrijwillig of onvrijwillig?' Zelfs zij die door een rechtshandeling hun bezit ten onrechte hadden verloren, bijvoorbeeld om zo een concentratiekamp te ontlopen of om vluchtgeld te vergaren, antwoordden gezien de context veelal: 'vrijwillig'. Als antwoord had móeten worden gegeven: 'vrijwillig/onvrijwillig', beide dus. Degenen die 'vrijwillig' invulden hebben het geweten.

De Restitutiecommissie gebruikt deze dubbelzinnige terminologie – niet verwijzend naar enige wetsbepaling – nog steeds en geeft ook geen definitie van dwang.⁵ Bij het antwoord 'onvrijwillig' werd altijd onderzoek gedaan. Het antwoord 'vrijwillig' leidde ertoe dat het NBI lange tijd vrijwel passief bleef omdat gewoon verwacht werd dat belanghebbenden kwamen opdagen. Het juridisch twijfelachtige handelen van de Staat zie ik als optreden van een zaakwaarnemer.⁶ De Staat gedroeg zich zeker in den beginne ook als houder/niet-bezitter.

Dient de Staat wellicht als bezitter beschouwd te worden nu zij zich met onwettelijke trucage tot eigenaar trachtte op te waarden? De Staat kan zich – bezit is feitelijk – mijns inziens niet door haar onrechtmatige interpretatie van het besluit A 6 tot bezitter verheffen.

INVERSIE VAN BEZIT

Werd de Staat wellicht bezitter door zich later steeds meer als zodanig te gedragen? Of door geregeld te pas en te onpas te beweren eigenaar te zijn, zoals de staatssecretaris doet? Hier gaat de regel op van het oude recht⁷ die voor het huidige recht (art. 3:111 BW) ook nog geldt: 'iemand kan de oorzaak en het beginsel van zijn bezit niet veranderen'. Houderschap kan dus nooit overgaan in bezitterschap.⁸

Eerste erfgenaam in de zaak Goudstikker Marei von Saher en haar dochter Charlene von Saher gaven op 6 januari jl. in Den Haag een persconferentie naar aanleiding van het besluit van staatssecretaris Medy van der Laan 202 werken terug te geven.

Martijn Beekman / Hollandse Hoogte

De regering en de Kamer hebben onder internationale druk toegegeven dat het restitutiebeleid te karig is geweest, waardoor het beroep op verjaring onmogelijk werd

De vraag naar het houderschap of bezitterschap van de Staat speelt ook als kunstvoorwerpen door buitenlandse regeringen worden afgestaan. Toen bijvoorbeeld de Koenigs-collectie uit de Oekraïne was vrijgegeven, werd zij in aanwezigheid van de minister-president in Boijmans getoond. De regering achtte zich eigenaar. Op welke titel vorderde de regering de schilderijen terug? Volgens het recht van de Oekraïne, die zich eigenaar achtte van de Koenigs-collectie (oorlogsbuit), kunnen schilderijen slechts gerecupereerd worden door regeringen en niet door individuen. De regering trad zo bezien op voor wie het moge aangaan, dat kan uiteindelijk de Staat zijn (als op basis van artikel 13 E.133 sprake is van vijandelijk vermogen), maar vooral rechthebbenden.

Als er sprake is van houderschap zijn twee bepalingen van belang. Artikel 3:307 lid 1 BW bepaalt dat een vordering tot een geven verjaart door verloop van vijf jaren waarop de vordering opeisbaar is geworden, maar in elk geval – aldus lid 2 – na twintig jaar na aanvang van de dag volgende op die waartegen de opeising door de schuldeiser op zijn vroegst mogelijk was. Als deze bepaling al van toepassing is – waarover ik alleen al vanwege het woord ‘mogelijk’ de grootst denkbare aarzeling heb⁹ – dan volgt uit artikel 3:321 lid 1 sub c BW dat de verjaringstermijn wordt verlengd tussen een bewindvoerder en de rechthebbende. De grond van verlenging duurt krachtens lid 2 voort tot de eindafrekening is gesloten. Aan zulk een eindafrekening is de Staat nooit toegekomen. Daar komt bij dat gezien het gemanipuleer met A 6 (artikel 321 lid 1 sub f) wel eens van

toepassing kan zijn nu de Staat opzettelijk het bestaan van de verplichting tot afgifte verborgen heeft gehouden. De Staat afficheert zich voortdurend als rechthebbende.

GRENZEN AAN VERJARING

Als de Staat bezitter is, dan nog is de positie van gedeposeerden naar moderne opvattingen niet kansloos. In de asbest-zaken (zie HR, NJ 2000, 430, 431) werd reeds onder het recht van vóór 1992, aangenomen dat de extinctieve verjaringstermijn diende te worden opgerekent.¹⁰ Wie eerst nu ontdekt dat hij in 1970 ten onrechte aan asbest is blootgesteld, is nog steeds ontvankelijk. En als kunstvoorwerpen, zoals nog regelmatig het geval is, uit Rusland of de Oekraïne teruggevoerd worden, dan kan een gedeposeerde nog altijd betogen: van mij kon toch niet eerder verlangd worden dat ik *ins blaue hinein* met veel kosten ging procederen? Volkenrechtelijk is dit wellicht niet eens mogelijk.

Voorts kan de redelijkheid aan verjaring in de weg staan, nu de Nederlandse regering en de Tweede Kamer eindelijk onder druk

van internationale verklaringen en een aantal verlichte musea die zich van besmette kunst willen ontdoen, hebben moeten toegeven dat het restitutiebeleid te karig is geweest. Gezegd kan worden dat de Staat door deze houding haar recht op verjaring verwerkt heeft.

Met het oog op de restitutie van kunst verdient het arrest van het Straatsburgse Hof van 15 november 2005 onze aandacht.¹¹ Ltd is projectontwikkelaar. Zij was sinds 1975 eigenaar van 23 hectare agrarische grond. Met Bruma Graham was overeengekomen dat deze het land tot 31 december 1983 door zijn vee kon laten begrazen. Graham verzoekt rond 1983 om verlenging van deze overeenkomst. Dit wordt hem geweigerd. Desondanks zet Graham het gebruik van de grond voort en wel van september 1984 tot 1999. Hij laat dit, terwijl Pye op brieven nooit heeft gereageerd, in 1997 registreren overeenkomstig de Land Registration Act 1925. Het House of Lords acht hier sprake van ‘adverse possession’ en bevestigt dat Graham eigenaar van de grond is geworden. Het Europese Hof besliste dat de Engelse wetgeving strijdig is met artikel 1 van het protocol van het EVRM en veroordeelt de Staat tot schadevergoeding.

Uit dit arrest leid ik af dat compensatie voor eigendomsovergang van joods vermogen op de Staat als gevolg van extinctieve verjaring, aangewezen is. Het is toch te gek voor woorden als de Staat, die zich door manipulatie van A 6 in het bezit van kunst heeft gesteld, zich met droge ogen op verjaring zou kunnen beroepen? Voor het Nederlandse recht kan uit dit arrest ook de conclusie worden getrokken dat de verjaringstermijn niet kan zijn verlopen op grond van artikel 6:2 lid 2 BW.

5 Zie hierover in juridische zin J. Eggens' afscheidscollege [1961] Amsterdam (ook opgenomen in de Eggens-bundel, red. HCFS en J.M. Smits, Overveen/Amsterdam), een betoog dat zonder twijfel ook van groot belang is bij vragen van teruggavebeleid.

6 Hier dient zich een vergelijking aan ontleend aan de wet op de strandvonderij van 1931. Als bijvoorbeeld goederen door een scheepsramp overboord slaan en aanspoelen, dient een door de overheid aangestelde strandvonder de goederen in beheer te nemen. Ook hier is sprake van houderschap. Verschil met zaakwaarneming doet zich hier voor

omdat een strandvonder recht heeft op een vergoeding.

7 Dit betreft de artikelen 591, 592, 1996 en 1997 BW, alsook HR NJ 1954, 189, Sio.

8 Dit zijn brandende kwesties die in de recente literatuur – los van de Goudstikker-zaak – steeds meer aandacht krijgen, zij het van een wel uiterst klein gespecialiseerd juridisch publiek. Zij zijn voor zaken van rechtsherstel primordiaal.

9 Zie in dit verband ook HR 20 januari 2006, NJ 2006, 113, waarin beslist wordt dat de termijn van de vordering tot terugbetaling van een geldlening aan een commanditaire vennootschap voor onbepaalde tijd niet zonder meer aanvangt op de dag

volgens op die waarop de vennootschap wordt ontbonden. Zie ook HR 26 november 2005, NJ 2006, 115, waaruit blijkt dat de Hoge Raad met enige aarzeling verjaring aanneemt.

10 Voor een geval inzake bodemverontreiniging zie het recente arrest van HR 29 maart 2006, RvdW 2006, 309.

11 Appl.no.44 302/02, J.A. Pye (Oxford) Ltd/United Kingdom. A.C. van Schaick doet in NTBR 2006, 10, p. 90 onder de titel ‘Verkrijgende verjaring soms in strijd met artikel 1 E.P. van het EVRM’ hiervan verslag; zie ook J.M. Milo, EHRC 2006/1 (J.A. Pye, Oxford).

WELKE RECHTER?

Individueen kunnen krachtens artikel 19 van het besluit E.100 slechts recuperatie verkrijgen door adiëring van het beheersinstituut met uitsluiting van de gewone rechter. Het Hof Den Haag is sinds 1976 de wettelijke opvolger van het NBI. De beheersbevoegdheid en de rechtsprekende bevoegdheid van het NBI strekken zich krachtens art. 23 A.100 uit tot vorderingen en verzoeken tot behandeling waarvan de Raad van het Rechtsherstel, met zijn vier afdelingen waaronder de afdeling rechtspraak, bevoegd is. Een van de bevoegdheden is rechtsbetrekkingen nietig of gedeeltelijk nietig te verklaren, gewijzigd vast te stellen of daarvan, als zij onbepaald zijn, de inhoud te bepalen, indien

- 'a deze rechtsbetrekkingen bestaan tussen personen, waarvan ten minste één ingezetene van het Koninkrijk is, of deze rechtsbetrekkingen tot voorwerp hebben een zaak of een recht, zich binnen het Koninkrijk bevindende, en daarnaevens
- b naar het oordeel van de Raad het achterwege laten van zodanig ingrijpen in verband met de bijzondere omstandigheden onredelijk ware.'

Als een belanghebbende, zoals de in New York wonende kleindochter van Goudstikker, haar recht wil doen gelden op schilderijen als deze zich in Rusland bevinden en slechts door de Staat kunnen worden gerecupereerd, is het NBI dan bevoegd? Is de Afdeling Rechtspraak van het NBI bevoegd wanneer iemand op grond van A6 betoogt dat het NBI zich ten onrechte in het bezit heeft gesteld van vermogen omdat er van vijandelijk vermogen geen sprake is? Mag het NBI zich in dit geval, wanneer zo'n zaak voor de gewone rechter wordt gebracht, beroepen op onbevoegdheid in de zin van het eerste lid van artikel 19 van het besluit E.100? Dit soort vragen speelde in de Goudstikker-zaak. De erven kregen nul op het rekest. Het Hof Den Haag achtte zich bij arrest van 16 december 1999 onbevoegd en sprak niet-ontvankelijkheid uit. Onbevoegd, omdat de Restitutiecommissie – die onder internationale druk in 2001 werd ingesteld – en de staatssecretaris niet als organen van het NBI beschouwd mochten worden; niet-ontvankelijkheid, omdat verjaring was ingetreden.

B.J. Asscher, de voorzitter van de Restitutiecommissie, achtte dit arrest krakkemikkig en minister Donner van Justitie had hiermee om een andere reden moeite: hoe een arrest dat in gewijsde is gegaan te passeren? Mij steekt de overweging van het hof dat het inschakelen van advocaten voor rekening van partijen komt. Dit moge waar zijn voor normale procedures, waar de regel geldt: 'de rechter spreekt recht zonder aanzien des persoons, maar wel met aanzien van de advocaat', maar niet in zaken van recuperatie van oorlogskunst. De verwarring was na de oorlog zo groot dat talloze belanghebbenden foute beslissingen namen, zowel bij de keuze van hun advocaten als bij dadingen. De Goudstikker-zaak vormt hiervan niet het enige

schoolvoorbeeld. Gelukkig zijn de gevolgen door het besluit van de Restitutiecommissie thans enigszins rechtgetrokken. Maar er wachten nog veel meer grote zaken.

Het is nu onduidelijk tot wie gedupeerden zich moeten wenden. De staatssecretaris verwijst geregeld naar de gewone rechter, als vorderingen door de Restitutiecommissie worden afgewezen. Maar of die rechter bevoegd is, weten wij in heel veel gevallen nu juist niet. Belanghebbenden dreigen eindeloos kosten te maken, om dan het bos in gestuurd te worden door een rechter die zich onbevoegd verklaart.

Ik kan belanghebbende voorlopig ietwat op weg helpen al blijft ook dit ongewis: zij kunnen zich overeenkomstig artikel 19 van

Achterzijde schilderij

De verwarring na de oorlog was zo groot dat talloze belanghebbenden foute beslissingen namen, bij de keuze van hun advocaten en bij dadingen

E. 100 tot de gewone rechter wenden, zij het (zie lid 3) dat de Staat voor alle andere weren een beroep op onbevoegdheid kan doen. Zulk een beroep acht ik echter misbruik van procesrecht, nu de staatssecretaris voortdurend naar de gewone rechter verwijst.

HUIDIG RECHT TOEPASSEN

Zaak is het dat het parlement de bevoegdheid van de rechter inzake rechtsherstel verduidelijkt. Ik stel voor dat verzoeken tot restitutie kunnen worden gericht tot de regering, die zich moet laten adviseren door de Restitutiecommissie. Het instellingsbesluit van de Restitutiecommissie dient herschreven te worden. De commissie dient niet louter beleidsadviezen te geven maar met meer nadruk te adviseren over juridische vragen die daarvan niet los gedacht kunnen worden. Bij afwijzing, en ook als belanghebbenden de commissie om welke reden dan ook willen passeren, kunnen zij zich wenden tot de gewone rechter, die volgens de toen en thans geldende regels van privaatrecht dient te oordelen.

Het thans door de wet aangewezen Hof Den Haag als opvolger van de afdeling herstelrechtspraak heeft geen specifieke kennis – wie heeft deze nog wel? De gewone rechter zou met deze materie geen moeite hoeven te hebben, mede omdat de maker van de Londense besluiten, Eggens, in bijvoorbeeld artikel 23 van het besluit E. 100 en daarin niet alleen, zijn tijd ver vooruit was. Zijn zicht op het recht heeft bij het totstandkomen van het BW in 1992 en bij de hantering van het recht een belangrijke rol gespeeld.

Bij de rechtsherstelzaken dient bovendien cassatierechtspraak te worden ingesteld, wil Nederland kunnen spreken van een *due process* en wil het geen klachten krijgen bij het

mensenrechtshof in Straatsburg. Men onderschatte het belang van cassatie niet. De Hoge Raad zal met name kritisch dienen te kijken naar de vrijwilligheid; een ander zicht op het wilsbegrip is immers een van de hoekstenen van de jurisprudentie van de Hoge Raad sinds 1970. Anders dan in Frankrijk, waar rechter en literatuur een belangrijke bijdrage leverden aan het rechtsherstel, wordt de herstelrechtspraak in reguliere Nederlandse vakbladen nauwelijks besproken; de kans hierop wordt bepaald groter wanneer ook in hoogste instantie recht wordt gesproken.

Ik acht de kans levensgroot dat de rechtsopvattingen van het normale rechtsverkeer niet blijken te sporen met die van de Raad van het rechtsherstel, de staatssecretaris en soms ook de Restitutiecommissie. De afwijzing door de Restitutiecommissie van de gedachte dat er bij de dading inzake de Miedl-collectie dwang in het spel was, zou bij de Hoge Raad geen genade gevonden hebben, althans heel anders worden gemotiveerd.

Ten slotte zou het een goede zaak zijn als de beslissingen van de staatssecretaris door de bestuursrechter kunnen worden getoetst. Het zijn loutere beleidsbeslissingen en niet, zoals de staatssecretaris steeds volhoudt, besluiten van privaatrechtelijke aard die geen toegang tot de bestuursrechter zouden rechtvaardigen.

Mijns inziens dient de rechter in de verhouding Staat/gedeposeerde rechtsopvattingen van nu toe te passen op feiten uit het verleden. Anders ligt dit echter als het gaat om de positie van derdenverkrijgers, omdat dan verkeersbelangen een rol gaan spelen. Anders uitgedrukt: ook in het overgangsrecht speelt de relativiteit van de verhoudingen een belangrijke rol.¹²

SPOEDIGE WETGEVING GEWENST

Minister Lieftinck wenste slechts één ding: ‘Nederland moet herrijzen. De economie gaat voor.’ Latere generaties dachten: laten wij die oorlog maar vergeten. Dit is natuurlijk onjuist als dit ten koste gaat van gedeposeerde, toch hebben velen tot aan het einde van de twintigste eeuw te goeder trouw gemeend dat die benadering juist was. Nu weten wij beter.

Het is de harde plicht van de regering daaraan conclusies te verbinden en vragen rond de competentie van de rechter en het NBI en zijn rechtsopvolger waterdicht te regelen, en wel op zeer korte termijn. Ook bij belastingwetten is dit mogelijk: een vorm van rechtsherstel dat in Straatsburg kan worden afgedwongen, terwijl het uitblijven daarvan zelfs een onrechtmatige daad kan opleveren. ●

12 Deze zienswijze voegt zich uitstekend bij die van O.A. Haazen: ‘Typisch overgangsrechtelijke overwegingen zoals de rechtszekerheid, *litis finiri* oportet en het floodgatesargument, moeten in de eerste plaats in het overgangsrecht een rol spelen.’ O.A. Haazen, *Algemeen Deel van het rechterlijk overgangsrecht*, diss. Tilburg 2001, p. 510.